

ПОБУТОЦЕНТРИЧНА ПАРАДИГМА У ТВОРЧОСТІ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

*Стаття присвячена висвітленню питання про побутоцентричну парадигму у творчій палітрі Г. Ф. Квітки-Оснoв'яненка. Окреслено загальні побутові реалії тогочасної дійсності, окрему увагу зосереджено на функціонуванні культурно специфічної лексеми **хата**, а також використанні фразеологізмів із компонентом **хата**. Вагомою складовою мовної картини світу письменника є паремія з «побутовим» компонентом.*

Ключові слова: етнолінгвістика, побутоцентризм, семантика, фразеологізм, мовна картина світу.

Lebedenko Yu.M. The Household-Centred Paradigm in H. F. Kvitka-Osnovianenko's Artistic Heritage. *The article is devoted to the phenomenon of the household-centred paradigm in H. F. Kvitka-Osnovianenko's artistic heritage.*

The verbalization of the Slobozhany's household hasn't been analyzed by linguists yet; it makes this research topical.

The aim of the article is to describe language means of making the concept «Household» objective in the lexical-phraseological system of H. F. Kvitka-Osnovianenko's works.

The aim of the article presupposes solving the following tasks: outlining the list of lexemes that define household subjects; singling out phraseological units with the «household» component; analyzing the deep culturally meaningful dominant, taking the component «khata» [village house] as an example.

Conclusion. *Language mapping of H. F. Kvitka-Osnovianenko's works fits the culturally specific household-centred paradigm. In H. F. Kvitka-Osnovianenko's works household is presented by a wide well-structured lexical-phraseological field as well as numerous proverbs that proves its communicative relevance for Ukrainian, the Slobozhany's in particular, consciousness. FSF «Household» includes such FSG as «Customs», «Way of Life», «Work», «Household utensils», «Housekeeping» and others. These FSGs contain subgroups (FSSG), microgroups (FSMG) may be realized in the individual, family, social or territorial (urban, rural) aspects of life. Their prototypic representatives are customs, tradition, norms and order, living conditions characteristic for one person, a social group or the society as a whole.*

Key words: *ethnolinguistic, household-centricity, semantic, phraseological unit, linguistic mapping of the world.*

Важливим аспектом сучасних етнолінгвістичних досліджень є визначення культурно зумовлених факторів, дослідження категоризації світу та принципів вербалізації концептів, щоб виявити культурно значущі концепти й інформацію певної мови, інтерлінгвальне й специфічне. Однією з проблем етнолінгвістики є розмежування інтерлінгвальних та культурноспецифічних явищ. Це стосується й культурної значущості концепту для мовної картини світу. В етнолінгвістичному ракурсі здійснено дослідження Г. Добролюжі, Л. Дядечко, А. Івченка, С. Єрмоленко, С. Жаботинської, В. Жайворонока, М. Жуйкової, Р. Зорівчак, В. Кононенка, М. Кочергана, О. Левченко, Л. Лисиченко, В. Манакіна, Т. Радзівеської, О. Селіванової, Н. Сукаленко, О. Тищенко, Д. Ужченка та ін.

Мета роботи – описати мовні засоби об'єктивації концепту «Побут» в лексико-фразеологічній системі творів Г. Ф. Квітки-Оснoв'яненка.

Мовою Квітки цікавляться науковці не один десяток років. Його значення в демократизації тогочасної літературної мови, у збагаченні її новою образною, соковитою лексикою, неповторною розмовно-побутовою фразеологією надзвичайно велике. На ці мовні шедеври, безпосередньо взяті від народу, звернув увагу ще О. О. Потебня. Готуючи до видання творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка (1887 – 1890), він ретельно подбав про те, щоб відтворити всі особливості мови письменника.

Творчістю Квітки-Основ'яненка цікавилися Т. Шевченко, В. Бєлінський, М. Некрасов, М. Чернишевський, М. Добролюбов, І. Франко, О. Гончар та ін. Особливості мови творів, зокрема фразеології, Квітки вивчали Б. Ларін, Ф. Медведєв, О. Левченко, О. Плетнева та інші лінгвісти.

Незважаючи на глибоку зацікавленість мовознавцями мовою творів Квітки-Основ'яненка, залишаються «білі плями» у її вивченні.

У творчій спадщині Г. Ф. Квітки-Основ'яненка детально зображено побут українського народу. Зокрема він вербалізується за допомогою фразеологічних одиниць: ідіом, прислів'їв, приказок, етикетних формул – укладених в уста персонажів.

Поняття ПОБУТ трактується у тлумачних словниках як «уклад життя людини або певної соціальної групи» [8]. Це поняття позначає і саму діяльність, яку людина виконує в повсякденному житті, і продукт цієї діяльності. Ми ж вкладаємо в це поняття також предмети матеріальної культури, що оточують людину в повсякденні. Поняття *«побут»* з традиційною семантикою *«звичний образ життя»* вербалізується у Квітки як одне з найбільш уживаних понять його епохи і стає невід'ємною складовою образу простої людини, селянина шляхом зображення сірих буднів, одноманітності й безпросвітності його життя. Відповідно до такого розуміння, фразеосемантичне поле (ФСП) ПОБУТ включає такі фразеосемантичні групи (ФСГ), як ФСГ *«Звичаї»*, *«Устрій життя»*, *«Праця»*, *«Хатне начиння»*, *«Господарство»* тощо. Ці ФСГ містять підгрупи (ФСПГ), мікрогрупи (ФСМГ) можуть бути реалізовані в індивідуальному, сімейному, соціальному або територіальному (сільський, міський) аспектах життя. До їх прототипових репрезентантів належать звички, традиції, норми й порядки, умови життя, характерні для людини, соціальної групи або суспільства в цілому.

ФСП ПОБУТ є розгалуженим за способом структурування його складників. Відповідно до приєднання структурних компонентів його константи – ЗВИЧАЇ та УСТРІЙ ЖИТТЯ – носять суміжний характер й позначають поняття, що перетинаються.

Фразеологія, уживана Квіткою, охоплює всі сфери людського життя. Досліджуючи фразеологічний склад його творів, звернули увагу на значну кількість фразеологічних одиниць, які характеризують побут українського села: *подавати рушники; піч колупати; роздавати гарбузи; чоботи їсти просять; об поли руками вдарити; коли з топленої хати вийде, то вже й дверей не зачинає, захотілося гирі проти ночі кісничка* тощо.

Компонент ХАТА в структурі фразеологізмів є досить поширеним і функціонує як референція до внутрішнього світу сільської людини. У

текстах реалізуються інтегральні семи 'екстер'ер', 'складові', 'інтер'ер'. Диференційними семима є 'розмір', 'освітленість', 'охайність', 'комфортність', 'родина', 'захисток' та ін. [6].

Сема 'інтер'ер' інкорпорує такі складники: 'меблі', 'предмети' та 'колір оздоблення'. Остання складова є маргінальною і може бути активованою будь-якою категорією в межах лексеми ХАТА.

У своїй роботі спираємося на визначення фразеологізму, поданого в академічній праці «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (за ред. І. Білодіда), за яким фразеологічну одиницю слід розуміти як лексико-граматичну єдність двох і більше нарізно оформлених слів, організованих за моделлю словосполучення чи речення, цілісних за своїм значенням і здатних відтворюватись у мові в готовому вигляді. Таке визначення фразеологічної одиниці (ФО) дає змогу включити до складу фразеології як ідіоми та інші стійкі словосполучення, так і прислів'я, приказки, крилаті вислови та афоризми.

За сучасним тлумачним словником лексема *хата* має п'ять значень: 1. Сільський одноповерховий житловий будинок; 2. Внутрішнє житлове приміщення такого будинку; 3. Родина, люди, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні; 4. Квартира; 5. Уживається у складі назв деяких сільських установ.

Квітка вживає лексему *хата* в шести значеннях: 1. Житловий будинок, дім (в українському селі); 2. Кімната, покої в будинку; 3. Житло; 4. Двір, подвір'я; 5. У сполученні *на хаті* у значенні «горище», «дах»; 6. Родинне гніздо, батьківська хата.

Тож, як бачимо, лише перші два ЛСВ практично збігаються, існування інших зумовлене історичними обставинами, еволюцією менталітету носіїв мови.

У кінці XVIII – початку XIX ст. лексема *хата* була часто вживана в обрядовій лексиці (входина, сватання, шедрування тощо), у порівняннях, у сполученнях слів різного характеру і, звичайно, у фразеологічних сполученнях. Саме ФО із компонентом *хата* становлять для нас найбільший інтерес.

Перший ЛСВ на означення житлового будинку, *дому* (в українському селі) представлено переважно непередикативними словосполученнями, наприклад: *пустісінька (пуста) хата* (про відсутність людей у домі), *з хати* не виженеш (про вияв великої захопленості чимось), *із хати* не можна вийти (про крайню потребу у чомусь) та ін. *Прийшов [Масляк], аж хата пустісінька, і духа нікого нема; Вже Оксани з хати і не виженеш, вже усе забула – вже від матері ні на п'ядь; На нього [п'яницю] треба багато положити: купити хоч яку-небудь свитину, і пояс, і шапку, і чоботи, без чого йому із хати не можна вийти.* Із цим значенням уживається й досліджувана лексема, що входить до складу порівняльного звороту, як-от: «А сам, каже, губернатор їде у колясці, що скрізь у вікнах, *мов хата яка!*»

Другий ЛСВ на означення *кімнати* (покої у будинку; світлиця, горниця, вітальня; у спол. *велика хата* – вітальня, кімната для прийому гостей; у спол. *противна хата* – кімната у хаті, розташована проти інших і відділена від них

сіньми) вживається у порівняльних зворотах (*мов у самій душній хаті*), в обрядовій лексиці, а саме на весіллі, у повторах (*то в хату, то з хати*), в іменниково-прийменникових сполученнях (типу *велика хата, противна хата*) тощо, а також представлена фразеологізмом *на усю хату* (із знач. *дуже сильно, голосно*), який виражений непередикативним словосполученням: «Тут усі зареготались на усю хату».

У наступному прикладі використано два ЛСВ: *От у неділю чи пообідала мерщій, чи ні, зараз Галочка підмела велику хату, повісила на кілочок чистий рушник, довгий та предовгий та мудро усякими квітами вишитий, накурила ладаном кріпко і **заперла хату**, щоб не видихалося, поки*. Також привертає увагу ще один предмет побуту – рушник, що має глибоке символічне оберегове значення в українській культурі.

Третій ЛСВ представлено фразеологізмами, вираженими зокрема непередикативними словосполученнями, наприклад: ставити (становити, справити) *хату (хати)* (збудувати собі житло), по усім *хатам* (скрізь, повсюди), повна (повнісінька) *хата* (велика кількість кого- або чого-небудь, дуже багато). *Почав трусити [син] батьківські грошики: хату справив, треба і в хату дедого чимало; От так-то скрізь по усім хатам тогді було; Набігла повна хата людей*.

У творах Квітки-Основ'яненка є також незначна кількість фразеологізмів, у яких слово *хата* має значення *двір, подвір'я*, реалізується у четвертому ЛСВ: (Нікуди) з *хати* не (можна) виходити (вийти, йти) (про заборону або небажання йти зі свого двору куди-небудь), наприклад: *Оксана нікуди з хату не виходить, хоч мати і посила її до подруг; Не можна йому [Нечипорові] безпроса вийти з хату: й свита, і чоботи, і шапка – у неї [Пріські] у скрині*.

Зі значенням *горище, дах* (ЛСВ 5) лексема *хата* реалізується у фразеологічному сполученні на *хаті* (*хату, хати*): *У однім дворі, на горіщі, на хаті, Денис знайшов пояс хороший каламайковий*.

В оповіданнях Г. Ф. Квітки вживається лексема *хата* зі значенням *родинне гніздо, батьківська хата* (ЛСВ 6), наприклад: *А скажіть мені: як згорить батькова хата, де будуть тогді горобці водитися?*

Значний фразеологічний фонд у творах Квітки становлять прислів'я і приказки, що містять у своєму складі компоненти на позначення предметів побуту, наприклад: *Моя хата скраю, я нічого не знаю; Коли з топленої хати вийде, то вже й дверей не зачиняє; Додому з гарбузом так і біжить, як біг до дівки, думаючи рушники брати; Коли роззявить рот, так і лопата улізе; Сидить, мов гарячим борщем похлинувся тощо*.

Окремо ми простежили за синонімічним рядом до слова *хата*: *комора – хороми – дім (дом) – будинок – господи*. Із цього ряду лише лексема *дім* (дом) входить до складу сталих виразів, виражених непередикативними словосполученнями: *казенний дім* (у зн. установа), *дом божий* (у зн. церква), *мир дому сему* (уживається як привітання того, хто входить у дім). Проілюструємо цитатами з творів: *Що церков божих, що панських хоромів [у Харкові], що казенних домів, як є палати, школи усякі; Чи ходимо ж у празники до церкви?*

Швидче куди до беседи або у шинок, а не у дом божий; [Шельменко]. Мир дому сему і первоначально паней Кулині Трохимовні. Якщо в перших двох прикладах лексема *дім* входить до складеної назви, то в етикетній формулі *мир дому сему* реалізується стилістичний колорит урочистості, поваги до дому, до членів родини.

Отже, мовна картина світу Г. Ф. Квітки-Основ'яненка побудована в культурноспецифічній побутоцентричній парадигмі. Побут у творах автора презентований широким добре структурованим лексико-фразеологічним полем, а також численними пареміями, що свідчить про його комунікативну релевантність для української, зокрема слобожанської, свідомості. ФСП «ПОБУТ» включає такі ФСГ: «Звичаї», «Устрій життя», «Праця», «Хатне начиння», «Господарство» тощо. Ці ФСГ містять підгрупи (ФСПГ), мікрогрупи (ФСМГ) можуть бути реалізовані в індивідуальному, сімейному, соціальному або територіальному (сільський, міський) аспектах життя. До їх прототипових репрезентантів належать звички, традиції, норми й порядки, умови життя, характерні для людини, соціальної групи або суспільства в цілому.

Однією з найбільш уживаних побутових реалій є хата, що вербалізується в 6 ЛСВ, серед яких найпоширенішими є 'житловий будинок' і 'кімната'.

У синонімічному ряду на означення *житло* фразеологічного фонду Квітки-Основ'яненка домінує лексема *хата*.

Щодо структурних особливостей ФО з компонентом *хата*, то більшість фразеологізмів є непередикативними словосполученнями, а також у мовну палітру майстерно вводяться фразеологізми-речення (прислів'я та приказки).

Значення лексеми *хата* не збігається зі словниковим, це пов'язано із занепадом деяких виразів у сучасному мовленні (наприклад: на *хаті* у зн. «горище»).

Визначною рисою індивідуального стилю Г. Ф. Квітки-Основ'яненка є те, що він не трансформує ФО, що ще раз доводить високу майстерність автора.

Аналіз фразеологічного фонду творів Квітки дає поштовх до подальшого вивчення і визначення індивідуального стилю письменника.

Абсолютна більшість фразеологізмів, уживаних у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, поширена і в сучасній українській національній мові, що переконливо свідчить про органічний зв'язок мови його творів з тогочасною мовою українського народу.

Намагаючись писати так, як говорили селяни та міське населення, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко найширше використав багатства народної фразеології, зокрема мовний арсенал слобожанського говору. Він старанно добрав прості, загальнозрозумілі вирази, вводив до літературної мови живі форми української говірної мови, які сприяли швидкому розвитку української літературної мови на широкій народній основі.

Перспективу подальшого дослідження становить повне, детальне вивчення концептосфери «Побут» в українській мовній картині світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. І. Вибрані праці . У 2-х томах. Т. 1. К., 1960. 2. **Квітка-Основ'яненко Г. Ф.** Вибрані твори. Вид. 2-е. Т. 1. Х. – К.: Книгоспілка, 1930. 3. **Квітка-Основ'яненко Г. Ф.** Твори. У 6-ти томах. К.: Держлітвидав, 1956. 4. **Ларін Б. О.** Про народну фразеологію. *Українська мова і література в школі*. 1955. № 6. 5. **Лебеденко Ю. М.** Побутоцетризм як елемент антропоморфізму. *Лінгвістика: Збірник наукових праць Луганського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка*. Луганськ, 2005. № 2. С. 111-116. 6. **Лебеденко Ю. М.** Структурно-семантичні особливості фразеологізмів тематичного поля «хата» в мові творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди*. Вип. 11. Ч. I. Харків, 2003. С. 108-112. 7. **Скорик О. С.** Народні прислів'я та приказки у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. *Народна творчість та етнографія*. К., 1959. № 3. 8. **Словник** мови творів Г. Квітки-Основ'яненка. У 3-х томах. Хар. держ. ун-т ім. О.М. Горького. Х., 1979. 9. **СУМ** – Словник української мови: В 11 т. К., 1970–1980. 10. **Сучасна** українська літературна мова. Лексика і фразеологія. / За ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1973.

Лебеденко Юлія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.

Tel.: +38 050-300-48-82

E-mail: lebedenkoj2015@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-1291-3742>

Lebedenko Yuliia Mykolaivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Department of the Ukrainian Language, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.